

**Б. Ғ. Құжатовтың Ph.D диссертациясына аңдатпа-мазмұндама
(ағылшын тілінен аударылған)**

Жетекшісі: Ноғайбай З.М. (Dr. jure)

Шетелдік кеңесші: Сабахи Б. (Dr.), Джорджтаун университетінің (АҚШ) халықаралық инвестиция құқығы бойынша профессоры.

Диссертация тақырыбы: «Әділдік және теңдік тәртібі аясында реттеуші құқықтармен мен инвестицияларды қорғау ортасындағы теңгерімді орнату: Энергетикалық Хартияға Шарт»

Зерттеу саласы: Халықаралық инвестициялық құқық

Зерттеу тақырыбының маңыздылығы мен өзектілігі. Энергетика саласына инвестиция салудың маңыздылығын атап өтпеу мүмкін емес, өйткені ол әлемдік шетелдік инвестицияның өте маңызды бөлігін құрайды. Бұл үлес алдағы уақытта өсіп келе жатқан энергия қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ұлғаяды деп күтілуде [1,б.188]. Өсіп келе жатқан тұтынушы қажеттіліктері мен стратегиялық маңыздылығы энергетика секторын қатаң мемлекеттік реттеуге бейім етеді. Бұл бір жағынан қауіпсіз және тұрақты реттеуші ортада пайда табуды көздейтін инвесторлардың жеке мүдделерінен болса, екінші жағынан осыны реттеу үшін жеткілікті еркіндікке ие болғысы келетін, ел халқының мүдделеріне нұқсан келтірмей реттеуді көздейтін қабылдаушы мемлекеттердің қоғамдық мүдделеріне байланысты стратегиялық сектор. Бұл екі бәсекелес мүдделер - мемлекеттік және жеке - Таяу Шығыста, Латын Америкада және Орталық Америкада мұнайдың алғашқы ресурстары игерілгеннен бері халықаралық инвестициялық құқықтағы (бұдан әрі - ХИҚ) құқықтық пікірталастың ортасында болды. Тікелей ұлттандыру және кейіннен энергетикалық сектордағы жанама экспроприация даулары бұл қайшылықты жақсы көрсетті. Алайда, сайып келгенде, ұзақ уақыт өткеннен кейін, ХИҚ-тағы экспроприация дауларында, әсіресе өтемақы шарасына қатысты әділ және ақылға қонымды теңгерімді табуда белгілі бір келісімге қол жеткізілген кезде, даулардың назары экспроприациядан халықаралық инвестициялық келісімшарттардағы (бұдан әрі - ХИҚ) әділ және теңдік тәртіпке (бұдан әрі - ЭТТ) ауысты. Трибуналдардың экспроприация жауапкершіліктерін шектеуі оның орнына ЭТТ бойынша жауапкершілікті белгілеуге әкелді [2, б. 285]. ЭТТ бұзу туралы шағым экспроприацияға тартымды балама болып табылады [3, б. 867]. ЭТТ мәні мен халықаралық құқықтың әртүрлі құралдарын беруге арналған құқықтық түсіндірудің тұрақты дамуы қоғамдық және жеке мүдделер арасындағы даулардың, оның ішінде ЭТТ және мемлекеттік реттеу құқығы (егемендікті жүзеге) екі доктриналық тұжырымдар арасында, жаңа қайшылықтарға жол ашты. Бұл қайшылық, әсіресе, Энергетикалық Хартияға Шартының (бұдан әрі - ЭХШ) аясында айқын көрінеді, ол өз кезегінде пәнді ғылыми зерттеуді және келесідей үш тұрғыдан шешуді талап етеді.

Біріншіден, ЭТТ-тің нормативтік мазмұны бойынша келісімнің болмауы (тек ЭХШ шеңберінде ғана емес, жалпы алғанда) ЭХШ Уағдаласушы

Тараптардың реттеу құқықтарын сақтауға кедергі болып қала береді. ӘТТ-тің теориялық шығу тегі, доктриналық тұжырымдардың, ӘТТ-тің нормативтік мазмұнындағы кемшіліктер ӘТТ-тің мазмұнын трибуналдармен анықтауға алып келді. ӘТТ жалпылама мағынасы жоқ. ХИК дайындық құжаттары, соның ішінде ЭХШ, ӘТТ мақсаты туралы үнсіз.

ӘТТ табиғатына қатысты белгісіздік пен қарама-қайшылықтар ӘТТ - ке мағына беруге арналған халықаралық құқықтың әртүрлі теорияларын тудырды. ӘТТ табиғаты әдетте халықаралық әдет-ғұрып, құқықтың жалпы қағидаттары, заң үстемдігінде (the rule of law) және келісім-шарт стандартында қарастырылған. Бұл ЭХШ шеңберінде ӘТТ қолдану аясының әртүрлілігін және кейде сәйкес келмейтін кеңеюіне әкелді, бұл оның ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың қоғамдық мүддеге бағытталған мемлекеттік саясатының мақсаттары мен реттеуші құқықтарының іске асуына күмән тудырады. Бұл доктриналық мәселе мемлекет пен инвестор арасындағы дауларды төрелік соттармен шешудің (бұдан әрі - МИДШ) заңдылық дағдарысымен де тығыз байланысты және оның айна бейнесі болып табылады [4]. Қазіргі уақытта ХИК ғылымы бұл мәселенің шешімін әлі тапқан жоқ және бұл доктриналық мәселе жан-жақты теориялық зерттеуді қажет етеді.

Екіншіден, ХИК-тағы осы доктриналық мәселенің негізінде, ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың қоғамдық мүдделерге бағытталған реттеу шаралары, оның ішінде таза энергияға көшуге, қоршаған ортаны қорғауға жәрдемдесу және ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың ЭХШ 10 (1) бабы бойынша ӘТТ-тің ағымдағы инвестицияларды қорғау міндеттемелері арасындағы қақтығыс нақты шешімді қажет етеді.

Ағымдағы ЭХШ-тағы ӘТТ ережесі 1990-шы жылдардағы ЭХШ келіссөздері кезіндегі саяси және экономикалық жағдайлардың нәтижесі болып табылады. ӘТТ сияқты инвестицияларды қорғау стандарттарын енгізу, әсіресе бұрынғы Кеңес Одағы мемлекеттерінің нормативтік базасының тұрақсыздығымен байланысты болды [5, б. 252]. Мұндай кепілдіктер Қазақстан, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғызстан және Ресей сияқты Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (бұдан әрі - ТМД) елдерінің мұнай секторына миллиардтаған доллар инвестиция салуға ұмтылған Еуропалық Одақ (бұдан әрі - ЕО) инвесторлары үшін маңызды болды [5, б. 252]. Осыған байланысты, қазіргі ЭХШ инвесторлардың құқықтарын реттеу шараларынан жақсы қорғайтын инвесторлар пайдасына ережелерді енгізді.

Жаһандық энергетикалық саясаттағы өзгерістер ЕО-ның кейбір мүше мемлекеттерінің тұрақты дамуға¹ бағытталған ұлттық саясатының мақсаттарын қайта қарауға әкелді. Атап айтқанда, дәстүрлі қазбалы отыннан жаңартылатын энергия көздеріне көшу ЭХШ-қа қатысушы кейбір ЕО елдерінің реттеу шараларын жүзеге асыруының қозғаушы күші болды. Испания, Италия және Чехия сияқты бірнеше ЕО елдері жаңартылатын энергия көздері (бұдан әрі - ЖЭК) секторына инвестицияны ынталандыру

¹Бұл диссертациядағы «тұрақты даму» термині экономикалық даму, әлеуметтік әл-ауқат, әлеуметтік даму, климаттың өзгеруі, қоршаған ортаны қорғау, қоғамдық денсаулық, адам құқықтары және жергілікті халықтардың құқықтары сияқты мәселелердің кең ауқымын қамтиды.

үшін күрделі тарифтік және қаржылық схемаларды ұсынды. Кейінірек бұл ЕО елдері жаңартылатын энергия көздерін ынталандыру схемаларын қайта қарады. Германия және Нидерланды сияқты ЕО-ның басқа ЭХШ Уағдаласушы Тараптары парниктік газдар (бұдан әрі - ПГ) шығарындыларын азайту үшін қолданыстағы көмір зауыттарын жабуды бастады.

Кен өндіруге лицензиядан бас тартуға немесе ұзартуға ғана қатысты емес, сонымен қатар ЖЭК тарифтік схемаларын енгізу және қоршаған ортаны қорғау үшін Париж келісімі² сияқты халықаралық міндеттемелермен негізделген ЭХШ Уағдаласушы Тараптарының заңды құқықтарына дау туғызатын ӘТТ дауларының жана буынын тудырды. Қазіргі МІДШ жүйесі халықаралық құқықта қақтығыстар тудырады - Париж келісімі сияқты ПГ шығарындыларын азайтуға бағытталған келісімдер жасайды, сонымен бірге тұрақты дамуда прогреске жетуге тырысатын мемлекеттерге миллиондаған³ долларлық төрелік соттар (арбитраж) шешімдерімен ауыртпалық түсіреді [6, б. 352; 7, б. 350-351]. Тәжірибе⁴ көрсеткендей, ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың жаңа құқықтық реттеу шаралары ӘТТ инвестицияны қорғау жөніндегі міндеттемелерді бұзу ретінде оңай қабылдайды [8].

ӘТТ қазіргі уақытта ЭХШ шеңберінде ең жиі мәлімделген және бұзылуы танылған⁵ инвесторларды/инвестицияларды қорғау стандарты болып табылады [8]. Бұл жағдай ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың ЭХШ-тан шығу⁶ қаупін тудырды [9]. ЭХШ арбитражында ЕО келісуші тараптарға қарсы жаңартылатын энергия шаралары бойынша инвестициялық сот істері санының артуы елеулі сынның нысаны болып табылады [10]. Сын ішінара заңды реттеу құқықтары мен ӘТТ шеңберінде инвестицияларды қорғау арасындағы теңгерімсіздікке бағытталған, ол дәстүрлі қазбалы отыннан бас тарту аясында пайда болатын саяси және экологиялық мәселе ретінде атап өтілді. Бұл мағынада бұл *lex petrolea* - дан пікірталастың *lex renewabilia*⁷ - ға көшу туралы [11, б.380]. Ағымдағы ӘТТ аясында ЭХШ бұл міндеттерді орындай алмады. Сондықтан ЭХШ келісуші тараптарға ӘТТ-нің неғұрлым тараптардың мүдделері теңдестірілген нысаны қажет.

Үшіншіден, ЭХШ-ны жаңғырту процесі жүріп жатыр [12]. ЭХШ Уағдаласушы Тараптар қайта қараудың негізгі тақырыптарын белгіледі, олардың ішінде ӘТТ негізгі тақырыптардың бірі болып табылады. Тандалған зерттеу тақырыбы жаңғырту реформалары тұрғысынан маңызды және өзекті болып табылады.

² Париж келісімі – 2016 жылы 22 сәуірде 195 ел арасында қол қойылған климаттың өзгеруі жөніндегі халықаралық келісім.

³ Мемлекеттер үшін инвесторлардың арбитраждағы кез келген талабы даудың жеңуіне немесе жеңілуіне қарамастан айтарлықтай қаржылық шығындарға әкеп соғады, өйткені бір арбитраж шешімі мемлекет қазынасы үшін «ауыртпалық» болуы мүмкін.

⁴ Соңғы жеті жылда мемлекеттердің жаңартылатын энергия көздеріне көшуді жеңілдетуге бағытталған шараларына байланысты ЭХШ бойынша халықаралық арбитражға кемінде 91 осындай талап-арыз берілді.

⁵ Энергетикалық Хартия Хатшылығының статистикасына сәйкес, ӘТТ бұзу 43 арбитраждық шешімнің шамамен 65% құрайды.

⁶ Италия шығу туралы хабарлама берді және Испания, Германия, Франция, Нидерланды және Словения шығу үшін ниеті жариялады.

⁷ Термин *lex petrolea* -дан кейін үлгіленген және жаңартылатын энергияның халықаралық реттеу тетіктерін дамытуға байланысты қолданылады.

Зерттеу мақсаты және міндеттері. Бұл диссертацияның негізгі мақсаты реттеуші мен инвесторлардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін ғылыми тұрғыда негізделген ӘТТ ережелерін әзірлеу жолдарын ұсыну болып табылады. Тиісінше, диссертация келесі зерттеу мәселесін тұжырымдады: *«Мемлекеттермен (Уағдаласушы Тараптармен) мен инвесторлардың мүдделерін қорғау үшін ЭХШ аясында жаңа ӘТТ үлгісі қалай әзірленуі керек?»*

Бұл мақсатқа қол жеткізуге келесі міндеттерді шешу көмектеседі:

1. Энергетика секторының ерекшеліктері, МИДШ дауларының әртүрлі доктриналдық тұжырымдамаларының ерекшеліктері мен дамуын, ЭХШ Уағдаласушы Тараптарының жаңа реттеу шараларының аясында ЭХШ 10 (1) бабындағы ӘТТ теңгерімсіздіктің құқықтық себептерін анықтау;
2. ӘТТ-нің теориялық негізін анықтау;
3. ӘТТ-нің жаңа жобасын ұсыну және ЭХШ 10 (1)-бапқа сәйкес ӘТТ-нің құқық бұзушылықтарын кодификациялау;
4. ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың мүдделерін де, инвесторлардың да мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін реттеуші құқықтарды жүзеге асырудың доктриналдық тұжырымдамаларына мен жаңа көзқарастарды ұсыну;
5. ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың реттеуші құқықтары тұрғысынан ұсынылған жаңа тәсілдер мен ӘТТ тұжырымдарын қолдануды тексеру.

Зерттеу объектісі. ЭХШ 10 (1) тармағына сәйкес ӘТТ қатысты халықаралық инвестициялық арбитражда ХИҚ нормаларын қолдануға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар.

Зерттеу пәні. ХИҚ-тың тарихы, эволюциясы және тәжірибесі және оларды халықаралық инвестициялық арбитражда ӘТТ-ні түсіндіруде қолдану, сондай-ақ 10 (1) тармағына сәйкес ӘТТ қолдануға байланысты туындайтын бірқатар құқықтық ережелер мен мәселелер, энергетика секторындағы шетелдік инвестициялар мен инвесторларға ЭХШ, сондай-ақ осы ережелерді осы жауапкершіліктен бас тартуды ЭХШ Уағдаласушы Тараптары тап болатын ағымдағы қиындықтар, атап айтқанда, энергияны неғұрлым таза және тұрақты өндіруге көшу кезінде инвестицияларды қорғау қажеттілігі тұрғысынан жаңарту.

Зерттеу тақырыбының теориялық негізі және әдебиеттерге шолу. Бұл диссертациялық жұмыстың негізгі теориялық негізі мен әдебиеттік шолуды үш топқа бөлуге болады.

Бірінші топ – ХИҚ-тағы ӘТТ-тің шығу тегі мен түсінігі туралы теориялық жазбалар. ХИҚ-тағы анық емес ӘТТ нормасы көптеген халықаралық құжаттар мен зерттеулердің дамуына әкелді. Долзер Р., Шройер С., Сабахи Б., Рубинс Н.Д., Уоллес Д., Брауэр Ч.Н., Вайлер Т., Швобель С.М., Сорнараджа М., Салакузе Дж.В. Шилл СВ, Вандевелде, Вассианни С., Ортино Ф., Рейниш А., Яннака К., Дамберри П., Папаринскис М., Клагер Р., Мучлински П., Тюдор И., Ньюкомб А., Параделл Л., сияқты ХИҚ саласында маманданған бірқатар жетекші ғалымдар ӘТТ-нің теориялық негіздерін түсінуді және тәжірибеде

түсіндіруді дамытуға елеулі үлес қосты. Бұл ғалымдардың көпшілігі төрелік (арбитраждық) соттардың мүшелері болды немесе тараптардың мүдделерін қорғады, сондықтан олар ӘТТ туралы тек теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар практикалық тұрғыдан да өз пікірлерімен бөлісті.

Дегенмен, қазіргі уақытта көптеген халықаралық жұмыстар мен зерттеулерге қарамастан, ғалымдар арасында мемлекеттердің ӘТТ шығу тегі мен ниеті туралы, тек ЭХШ бойынша ғана емес, жалпы ХИК бойынша да ортақ пікір жоқ. Қазіргі уақытта МИДШ қауымдастығы, атап айтқанда ғалымдар мен комментаторлар әртүрлі гипотезалар мен көзқарастарды алға тарта отырып, ӘТТ-нің шығу тегі және норманы одан әрі түсіндіру туралы консенсусты іздеуге белсенді қатысуда. Оларға 1948 жылғы Гавана хартиясындағы мемлекеттердің алғашқы шығу тегі мен ниеті, коммерциялық және аралас келісімдер тәжірибесіндегі 18-ші және 20-шы ғасырлардағы сот ісін жүргізу ережелері, достық, сауда және навигация келісімдері (бұдан әрі - ДСНК), шетел инвесторларына ең төменгі стандартты бекіту (бұдан әрі - ТСБ), заң үстемдігі және құқықтың жалпы қағидасы туралы аясындағы талқылаулар кіреді. Осы талқылаулардың барлығы осы диссертацияда өз орнын тапты. Автор осы пікірталастарға өз үлесін қосып, негізгі қорытындыларды ұсынады.

Екінші топ – ЭХШ 10 (1)-бабының және энергетика саласының өзіндік ерекшеліктеріне арналған теориялық жұмыстар. Атап айтқанда, ЭХШ 10 (1)-бабына сәйкес қолданыстағы ӘТТ басқа ХИК-дегі ӘТТ ережелерімен салыстырғанда ерекше белгілерге ие. Уолде Т., Кэмерон П., Шерер М., Кооп Г., Рибейро Р., Сима Э., Роу Т., Хаппольд М., Леал-Аркас, Р., Галлахер Н., Брабандер Э., Газзини Т., Межиа-Лемос Д., Балтаг С сияқты энергетика саласындағы инвестициялық дауларда маманданған бірқатар ғалымдар энергетикалық даулардың ерекшеліктерін талқылауға және ЭХШ ережелерін, соның ішінде 10(1)-баптың ӘТТ қазіргі редакцияда түсіндіруге маңызды үлестерін қосты.

Дегенмен, әсіресе жаңартылған ЭХШ шеңберіндегі ӘТТ-нің жаңа ауқымы және ЭХШ Уағдаласушы Тараптардың заңды қоғамдық мақсаттар үшін пайда болатын реттеуші құқықтары мен ӘТТ шеңберінде инвестицияларды қорғау арасындағы теңгерім бойынша ғылыми зерттеулер жеткіліксіз. Диссертация осы жұмыстарды ескере отырып, 10 (1)-баптың сәйкес ӘТТ туралы өзіндік түсінігі мен түсіндірмесін, сондай-ақ ӘТТ жаңа редакциясын әзірлейді.

Үшінші топ – қазіргі ХИК, соның ішінде ЕО ХИК бойынша теориялық жұмыстар мен дайындық жұмыстары (*travaux preparatoires*). Осы тұрғыдан алғанда диссертация Бунгенберг М., Рейниш А., Тити К. сияқты бірқатар ғалымдардың еңбектеріне негізделген. Ғалымдардың көпшілігі ЕО-ның Канадамен жан-жақты экономикалық және сауда келісімі және ЕО-Сингапур инвестицияларды қорғау келісімі сияқты заманауи ЕО ХИК-дегі ӘТТ ережелерінің ауқымын шектеуде айтарлықтай прогреске қол жеткізді деген пікірде. ЕО инвестицияларды қорғау/инвесторлардың құқықтарын қамтамасыз ету бойынша негізгі міндеттемелерді қайта қарауды бастады. Қазіргі уақытта, осы диссертацияны жазу кезінде ЕО ЭХШ жаңғырту

бойынша келіссөздерде негізгі рөл атқарып отыр. Сондықтан, диссертация ЭХШ ережелерін жаңғырту және мемлекеттік реттеу құқығын қамтамасыз ету баптарын қосуда, ЕО құжаттары мен жазбаларына сүйенеді.

Ресей және ТМД ғалымдарының арасында жақында Левашова Ю. өзінің кітабында әртүрлі ХИК шеңберіндегі ӘТТ тақырыбын егжей-тегжейлі қарастырды [16]. Кейбір ғалымдар Бадмаева Н., Боргояков А. және Лабин Д. ХИК-дағы ӘТТ мәселелері туралы жазды. Богатыров А., Доронин Н., Богуславский М., Фархутдинов И., Соловьева А., Котов А., Мамай А., Юлов Д., Аюпов А., Тулаева М., Евтеева М., Пакерман Г. сияқты басқа да ғалымдар жалпы Ресей Федерациясындағы шетелдік инвестицияларды реттеу тұрғысынан ғылыми жұмыстар жазды. Бірақ олар бұл диссертация тақырып аясында арнайы тоқталып, талдау жасамаған.

Қазақстандық ғалымдар арасынан Сүлейменов М. 1990 жылдардың басында ЭХШ бойынша келіссөздерге қатысып, Уолде Т.-тың «Энергия хартиясының шарты: Инвестициялар және сауда үшін Шығыс-Батыс қақпасы» кітабында «Энергия Хартияға Шарт және Қазақстандық Заңнаманың Дамуы» тарауын жазды, онда ол қазақстандық заңнаманың ЭХШ-қа сәйкестігін және қазақстандық заңнама үшін ЭХШ қабылдаудың ықтимал салдарын талдады [17]. Сүлейменов М. қазақстандық заңнама тұрғысынан халықаралық коммерциялық және инвестициялық арбитраж мәселелері бойынша бірқатар ғылыми жарияланымдар жазды және көптеген халықаралық инвестициялық арбитраждарда қазақстандық заңнама бойынша сарапшы ретінде қызмет етті.

Зиманов С., Басин Ю., Мұхитдинов Н., Елюбаев Ж., Мауленов К., Диденко А., Ильясова К., Сафинов К., Мороз С., Жаңайдаров И., Ноғайбай З. және Қазиева Г. сияқты ғалымдар Қазақстанда жер қойнауын пайдалану және шетелдік инвестицияларды реттеу саласында бірқатар жарияланымдар жазды және халықаралық инвестициялық арбитраждарда қазақстандық құқық бойынша сарапшы ретінде қызмет етті.

Жалпы, бұл диссертацияның зерттеу тақырыбы бойынша Қазақстанда академиялық жұмыстар/зерттеу жұмыстары жоқ. Төмендегі ғалымдар халықаралық экономикалық құқық, халықаралық сауда құқығы және халықаралық энергетикалық құқық бойынша жалпы алғанда докторлық диссертация жазды: Мәуленов Қ. «Қазақстан Республикасындағы шетел инвестициялары саласындағы мемлекеттік басқару және құқықтық реттеу»; Битенов Ғ. «Дүниежүзілік сауда ұйымының режимінде мұнай және газ саудасын реттеу: мұнай мен газ саласы шынайылығына қарсы сауда ережелері»; М. Таимова «Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша шетелдік инвесторларға берілетін кепілдіктер»; Г. Ахмадиева «Қазақстан Республикасындағы сыртқы экономикалық шарттарды құқықтық реттеу»; Құлжабаева Ж. «Ең қолайлы режим»; Сарина С. «Халықаралық коммерциялық арбитраждың дауларды шешуі»; Иржанов А. «Мемлекетаралық экономикалық дауларды шешу тәртібі»; К. Шөкенов «Мұнай және газ кен орындарындағы шетелдік инвестицияларды құқықтық реттеу».

Зерттеу тақырыбының нормативтік базасы. Инвестицияларды қорғау ережелерін қамтитын ЭХШ және екіжақты инвестициялық келісімдер,

көпжақты инвестициялық келісімдер және ДСНК қоса алғанда, әртүрлі ХИК-тар зерттеу тақырыбының нормативтік негізі болды.

Зерттеу тақырыбының практикалық негізі. Зерттеудің практикалық негізі халықаралық арбитраждық соттардың шешімдері болды: Инвестициялық дауларды реттеу бойынша халықаралық орталықтың (ICSID) әртүрлі институттары жанындағы халықаралық арбитраждық соттардың, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымының Халықаралық сауда құқығы жөніндегі комиссиясының (UNCITRAL) ережелері бойынша арнайы трибуналдардың және Стокгольм сауда палатасының шешімдері болды. Диссертацияның практикалық негізі маңызды, өйткені ӘТТ-нің анық емес тұжырымдары МИДШ-дегі трибуналдармен берілді. Солтүстік Американың еркін сауда келісімі (NAFTA), ЭХШ және басқа ХИК-дың арбитраждық тәжірибесі, соның ішінде көптеген марапаттар мен қарсы пікірлер, ӘТТ-ті түсіндіруге үлес қосты және диссертация үшін құнды практикалық негіз болды.

Автор осы ғылыми жұмысты өзінің тәжірибесінен әр түрлі практикалық мысалдармен негіздейді, себебі автор Қазақстанның мұнай-газ секторында көп жылдық тәжірибесі бар, соның ішінде халықаралық инвестициялық және коммерциялық арбитраждар мен келіссөздерде Қазақстан Республикасының мүдделерін білдіру бойынша.

Зерттеу әдістері. Осы диссертацияда зерттеу мақсатына жету үшін төрт зерттеу әдісі қолданылды: тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, құқықтық талдау және құқықтық модельдеу. Зерттеу мәтінге негізделген және қажет болған жағдайда эмпирикалық зерттеулермен қамтамасыз етілген.

Біріншіден, тарихи-құқықтық әдіс энергетикалық сектордағы инвесторларды қорғауға әсер ететін негізгі тарихи, саяси және экономикалық факторларды анықтауға көмектесті. Талдау нәтижелері ХИК инвестицияларды қорғау ережелерін және нақтырақ айтқанда, ХИК мәнмәтінінде ӘТТ әзірлеуді көрсетті. Әрі қарай, осы әдісті қолдана отырып, диссертацияда ӘТТ нормаларының шығу тегі мен көлеміне талдау жасалды.

Екіншіден, әртүрлі ХИК және трибунал шешімдеріндегі ӘТТ ережелерін талдау үшін салыстырмалы әдіс қолданылды. Салыстырмалы әдісті қолдану өте маңызды болды. Ол басқа ХИК ережелері және ӘТТ және құқықтық реттеуге қатысты ұқсас мәселелерді шешуге тырысатын трибуналдардың шешімдері туралы түсінік берді және осы ӘТТ ережелері мен реттеу құқығын трибуналдар мен комментаторлар қалай түсіндіруге болатынын, оларды анықтауға көмектесті және ЭХШ бойынша ықтимал қолдануға көмектесті.

Үшіншіден, сот алқаларының көптеген шешімдерін, *travaux preparatoires*, ғалымдардың еңбектерін жинақтап, жүйелеу үшін құқықтық талдау әдісі қолданылды. Құқықтық талдау әдісті қолдана отырып, осы зерттеу үшін сәйкес хаттамалар, өтініштер, шешімдер, ЭХШ бойынша ӘТТ түсінігі мен мәлімдемелері қаралды. Сілтемелер ЭХШ *travaux preparatoires* және ЭХШ келіссөздерінің тарихына берілді. Келіссөздер мен ЭХШ ратификациясынан кейін жасалған құжаттар да талданды, өйткені олар ЭХШ 10 (1)-бапқа сәйкес ӘТТ-ті түсінуге көмектесті [5; 16].

Төртіншіден, жаңа ұсынылған ӘТТ тұжырымы бойынша әртүрлі заңды қоғамдық мақсаттағы бақылауларды сынау үшін заңды модельдеу тәсілі қолданылды.

Жоғарыда аталған әдістерден басқа, диссертацияда Шарттардың Құқығы туралы Вена Конвенциясының (бұдан әрі - ШҚВК) 31-32 баптарына сәйкес ӘХШ мәтінін талдау және ӘТТ ұсынылған тұжырымдарын сынау үшін түсіндіру қолданылады. ӘХШ алты түпнұсқа нұсқасы бар: ағылшын, француз, неміс, итальян, орыс және испан [17, бап 50]. ШҚВК-ның 33-бабы бірнеше тілде түпнұсқа болып табылатын шарттарды түсіндіруді реттейді. Тілді меңгеруімнің жеке деңгейін ескере отырып, ӘХШ ережелерін түсіну және түсіндіру үшін ағылшын және орыс тілдеріндегі нұсқалар пайдаланылды.

Диссертацияның ғылыми жаңалығы. Диссертациялық жұмыс Қазақстандағы алғашқы ХИҚ теориясы мен тәжірибесін ӘТТ-ке қатысты ӘХШ 10 (1) бабы бойынша ӘТТ қайнар көздерін, доктриналық тұжырымдамаларын және нормативтік мазмұнын, және де реттеуші құқық нормаларын терең және сыни талдаумен кешенді зерттеу болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы ӘТТ доктриналдық тұжырымдамаларын қолданудың авторы әзірлеген және ұсынған жаңа тәсілдермен және олардың жаңа ӘХШ шеңберінде келісілген өзара әрекеттесу мақсатында нормаларды реттеу құқығымен байланысты.

Диссертация жаңа ӘХШ шеңберіндегі бәсекелес екі доктриналық тұжырымдама арасындағы тепе-теңдікті сақтауда алға айтарлықтай қадам жасайды, атап айтқанда:

- ӘТТ-ті басқа көздерден/доктриналдық тұжырымдамалардан, мысалы, халықаралық әдет-ғұрып, құқықтың жалпы принциптері және заң үстемдігі (the rule of law) бөлу арқылы, ӘТТ-тің өзі шарттық міндеттеме болып табылатын доктриналық тұжырымдамаға негізделген ӘТТ-тің нормативтік мазмұнын анықтау және негіздеу;
- ӘТТ-тің және реттеу құқығының нормативтік мазмұнын анықтау;
- екі ұғымды қолданудағы жаңа тәсілді анықтау және негіздеу, яғни реттеу құқығы қорғау нормасы емес, рұқсат етуші сипаттағы ӘХШ-та орталық норма болуы керек, сондықтан, реттеу құқығына арналған ережелері ӘТТ ауқымын шектеуі керек.

Осылайша, диссертация:

- ӘТТ-тің шығу тегі мен доктриналдық концепциялары және реттеу құқығы төңірегінде ағымдағы ғылыми талқылауларға;
- ӘТТ-тің нормативтік мазмұны мен құқық бұзушылықтары және ӘХШ сәйкес реттеу құқығы туралы заманауи ғылыми талқылауға;
- ӘХШ Уағдаласушы Тараптардың реттеу шараларына қатысты екі доктриналық тұжырымдаманы қолдануға;
- ӘТТ-ге қатысты ХИҚ нормаларын және реттеуді жүзеге асыру құқығының ережелерін әзірлеуге; үлесін қосады.

Қорғауға ұсынылған ережелер.

1. ӘТТ доктриналық тұжырымдамасының және нормативтік мазмұнының болмауы, арбитраждық тәжірибе (прецеденттер) тұрғысынан ЭХШ 10(1)-баптағы анық емес ӘТТ ережелерін трибуналдардың кеңейтілген түсіндіруі, ЭХШ 10(1)-баптың декларативті бөлігін ӘТТ ережесін бұзу ретінде түсіндіру және тану; ЭХШ Уағдаласушы Тараптардан тұрақты нормативтік базаны қамтамасыз ету және ұлттық заңнаманың тұрақтылығына қатысты инвесторлардың заңды үміттерін қорғау бойынша «қатаң» міндеттеме қабылдауды талап етеді. Трибуналдардың ӘТТ-ті қолдануы миллиондаған долларлық ЭХШ арбитраждық шешімдеріне әкелді, олар ХИҚ-та мемлекеттердің қоғам мүддесі үшін адал (*bona fide*) мемлекеттік реттеуші әрекеттері үшін жауапкершілігіне қатысты негізгі доктриналық мәселені көтерді. Осылайша, реттеуші құқықтар мен инвестицияларды қорғау арасында тепе-теңдікті сақтау үшін ӘТТ доктриналық тұжырымдамасын анықтау, кодификациялау, шарт мәтінін қайта қарау және реттеу құқығы мен ӘТТ тұжырымдамаларына көзқарастарды қайта қарау сияқты нақты шаралар қажет.

2. Бәсекелес екі тұжырымдаманың арасындағы тепе-теңдікті сақтау үшін диссертацияда ӘТТ доктриналық тұжырымдамасын ЭХШ Уағдаласушы Тараптар арасында келісілген тәуелсіз шарттық міндеттеме тұрғысынан қарау керектігі негізделеді. ӘТТ бастапқыда екіжақты инвестициялық келісімдерде және ДСНК *lex specialis* нормалары ретінде әзірленгендіктен және ӘТТ-ті ХИК-ға қосу ТСБ-ге қатысты белгісіздікті жоюмен байланысты болды. ӘТТ тұжырымдамасы халықаралық әдет-ғұрыптар, ТСБ, құқықтың жалпы қағидасы және заң үстемдігі сияқты кез келген басқа доктриналық тұжырымдамалармен/көздермен байланыстырылмауы керек. Жеке шарттық міндеттеменің бұл тұжырымдамасы түсіндіруді кеңейту тәуекелін азайтады.

3. Тәуелсіз шарттық міндеттеменің доктриналық тұжырымдамасына сүйене отырып, диссертацияда ӘТТ-тің бұзушылықтары (деликттері) кодификацияланады және ЭХШ-қа сәйкес ӘТТ-тің жаңа нұсқасы ұсынылып отыр. Жаңа ӘТТ нұсқасында әділеттілікті жоққа шығару, озбырлық немесе негізсіздік, кемсітушілік және билікті теріс пайдалану сияқты ӘТТ мәнін шынымен көрсететін бұзушылықтар болуы керек. Бұл ұсыныстың негіздемесі ЭХШ Уағдаласушы Тарап тек жоғарыда көрсетілген құқық бұзушылықтардың шектеулі тізімін бұзғаны үшін ғана жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Осылайша, ұсынылған тұжырым ЭХШ Уағдаласушы Тараптар мен инвесторлар үшін ӘТТ ережелерін қолданудағы сенімділік пен болжамдылықты арттырады.

Тұрақтылық міндеттемесі және заңды үміттерді қорғау ӘТТ ережелерінен алынып тасталуы керек және қажет болған жағдайда мұндай міндеттемелер мен қорғаулар келіссөздер жүргізілуі немесе қабылдаушы мемлекет пен инвестор арасындағы жеке келісімшарттық келіссөздерде немесе ұлттық заңнамада қарастырылуы мүмкін.

4. Бәсекелес екі тұжырымдаманың арасындағы тепе-теңдікті сақтау үшін диссертацияда қоғамдық мүддеде реттеу құқығының қолданыстағы

ережелерін ЭХШ-қа біріктіру ұсынылып отыр. Өйткені қазіргі ЭХШ-та мемлекеттің құқықтарын қорғайтын қолданылатын баптар жетіспейді. Жалпы ерекшеліктер, кесіп тастаулар және реттеу құқығы сияқты әртүрлі ескертулерді талдағаннан кейін, диссертацияда мемлекеттік саясат шараларын тиімді қорғайтын ЭХШ кіріспенің және ЭХШ жеке бабындағы ережелерді реттеуге «қатаң» ереже ұсынылып отыр.

Кіріспенің ұсынылып отырған редакциясы мынадай:

«Уағдаласушы Тараптардың қоршаған ортаны қорғауды, денсаулықты қорғауды, тұтынушылардың құқықтарын, климаттың өзгеруінің салдарын азайтуды, энергетикалық қауіпсіздікті қоса алғанда, бірақ олармен шектелмей, мемлекеттік саясаттың мақсаттарына қол жеткізу үшін өз аумақтарында реттеу құқығын МОЙЫНДАЙ ОТЫРА».

Жеке баптың құрылымы:

«Үлкен сенімділік үшін Уағдаласушы Тараптардың мемлекеттік саясаттың мақсаттарына, соның ішінде, бірақ олармен шектелмей, қоршаған ортаны қорғау, денсаулықты қорғау, тұтынушылардың құқықтарын, климатты қамтамасыз ету мақсатында өз аумақтары шегінде реттеу құқығын адалдықпен жүзеге асыру [сілтеме] өзгерістерді жеңілдету, энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әділ және тең тәртіп міндеттемесін бұзу ретінде қарастырылмауы керек».

«Сілтеме: Құқықтарды жүзеге асырудың адал екендігін анықтау әр жағдайда және фактілер негізінде қарастыруды талап етеді».

5. Диссертация ұсынылған екі бәсекелес нормаларды қолданудың жаңа тәсілін ұсынады: ӘТТ және реттеу ережелері. Ұсынылған нормаларға сәйкес мемлекеттің әртүрлі реттеу шараларын гипотетикалық түрде сынай отырып, диссертация қорғау нормасы емес, рұқсат етуші сипатта болатын реттеу құқығы туралы ережені қолдануды ұсынады. Сондықтан реттейтін заң нормалары ӘТТ қолдану аясын шектеуі керек. Осылайша, инвесторлар қабылдаушы мемлекет реттеу шараларын дұрыс қолданбаған жағдайда ғана ӘТТ бұзушылықтарын (деликтерін) талап ете алады. Сынау нәтижелері мемлекет пен инвесторлардың құқықтары арасындағы тепе-теңдікті орнатуда ұсынылған тұжырымның тиімділігін көрсетеді.

Зерттеудің теориялық өзектілігі. Диссертация ӘТТ ережелері төңірегінде бірқатар теориялық пікірталастарға балама көзқарас және ӘТТ ережелері шеңберінде реттеу және инвестицияларды қорғау құқығын теңестірудің жолын ұсынып отыр. Жүргізілген диссертациялық зерттеу ғалымдар үшін әрі қарайғы зерттеулерге теориялық негіз ретінде пайдалы анықтамалық материал бола алады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Жүргізілген диссертациялық зерттеу:

1. ӘТТ ережелерінің түсіну үшін заңгерлерге;
2. мемлекеттік органдар, соның ішінде Қазақстанның мемлекеттік органдары, реттеу шаралары мен ӘТТ ережелерінің арасындағы байланысты түсіну;
3. Жаңғырту реформасы аясында ЭХШ Уағдаласушы Тараптарға;

4. Мемлекеттер болашақ халықаралық инвестициялық келісімдерге ӘТТ қосқысы келсе;
5. инвесторлар тиісті тексеру мақсатында тиісті реттеу шараларын және ӘТТ ережелерін ескеруге; пайдалы анықтамалық материал бола алады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Зерттеу нәтижелері келесі мақалалар мен конференцияларда көрсетілген:

1. Мақала «The Energy Charter Treaty reform: Why and how to reach a consensus on fair and equitable treatment?» Журнал «Energy Policy», 163 том, 2022 ж. сәуір (Scopus 1 квартиль));
2. Мақала «Regulatory Space as a Factor of Change of International Investment Treaty Regime» Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Құқық Хабаршысы, No.2 (98) 2021, 15 маусым 2021;
3. Мақала «The standard of fair and equitable treatment in the new environment» Гумилева атында ЕҰУ Құқық Хабаршысы, No.1 (134)/2021, 26 наурыз 2021;
4. Мақала «Проблемы Стандарта Справедливого и Одинакового Режима в Договоре к Энергетической Хартии», ҚР ЗҚАИ Хабаршысы, No.2 (65)-2021, 30 маусым 2021;
5. Халықаралық конференция «Договора к Энергетической Хартии: что вызывает озабоченность у Договаривающихся Сторон», Ресей Федерациясы, 15 мамыр 2020.

Диссертация құрылысы. Диссертация келесідей құрылыстан тұрады.

1 - тарауда халықаралық құқықтағы инвестицияларды қорғау ережелерінің дамуы үш кезеңге бөлініп отырып талданады, олар ӘХШ-қа дейінгі кезең, ӘХШ кезеңіне және ӘХШ ережелерін ағымдағы жаңғырту. ӘХШ алдындағы кезең дипломатиялық қорғаудың ерте эволюциясын, халықаралық ТСБ, *lex petrolea* және екіжақты инвестициялық келісімдердің пайда болуын қамтиды. ӘХШ кезеңі ӘХШ және инвестицияларды қорғаудың саяси, тарихи және экономикалық аспектілеріне назар аударады. Ағымдағы жаңғырту кезеңі ХИК жүйесіндегі ағымдағы өзгерістерді және тұрақты дамуды, сондай-ақ ЕО пен Қазақстанның нормативтік базасын зерделеу негізінде ӘХШ Уағдаласушы Тараптардың жаңа реттеу шараларын қамтиды. 1-тараудың нәтижелері 3-тарауда пайдаланылады.

Әрі қарай, 2-тарау ӘТТ-тің нормативтік мазмұны мен көздеріне доктриналдық тәсілдер мәселелеріне шолу мен талдауды және ӘХШ шеңберінде ӘТТ-ті ағымдағы тұжырымдау мәселелерін қамтитын орталық зерттеу бөлігі болып табылады. Ол ӘТТ нормативтік мазмұны мен интерпретациясын анықтауды қамтиды. Бұл бөлім негізінен академиялық зерттеулер мен арбитраж тәжірибесін талдауға негізделген, олар ӘХШ шеңберінде қайта қаралған ӘТТ үшін жаңа ұсыныстарды тұжырымдау үшін қажет. Бұл тарау негізінен 3-тарауда талқыланатын ӘХШ шеңберінде қайта қаралған ӘТТ үшін жаңа ұсыныстарды әзірлеу үшін қажет академиялық зерттеулер мен арбитраж тәжірибесін талдауға негізделген.

3-тарау диссертацияның маңызды бөлігі болып табылады, онда ЭХШ бойынша ӘТТ жаңа құрылымы, қолданылатын бұзушылықтар және реттеу құқығы ережелері беріліп отыр. Бұл тарауда сонымен қатар жаңа ӘТТ және реттеуші заң ережелерін реттеу шараларына қолдану мүмкіндігі талқыланады. Бұл тарауда ұсыныстардың тиімділігін бағалау үшін ұсынылған тұжырымдарға сәйкес әртүрлі бақылау шаралары гипотетикалық түрде тексеріледі.

Алғыс. Автор бұл диссертация бойынша көптеген адамдарға алғысын білдіреді. Автор ең алдымен бас ғылыми кеңесшісі, доктор Заңғар Ноғайбайға бағыт-бағдар беріп, уақыт бөліп, академиялық бағыт-бағдар беріп, жігерлендіріп, жігерлендіргені үшін алғысын білдіріп, алғысын білдіреді.

Атап айтқанда, автор академиялық жетекші/халықаралық кеңесші доктор Борзу Сабахиге (Джорджтаун университеті) жетекші/халықаралық кеңесші ретінде қызмет етуге келіскен және автормен академиялық басшылық, қолдау және автордың пікірін талқылау және дауластырып көптеген сағаттарды өткізген ерекше алғысын білдіреді. идеялары және әртүрлі диссертация жобаларын қарастыру. Автор көп нәрсені үйренді, жан-жақты білім алды, зерттеу сапасын арттырды және доктор Борзу Сабахимен жұмыс істеген ұнады.

Автор бірнеше адамға алғысын білдіреді: профессор Питер Кэмеронға (Данди университеті) және Нора Галлахерге (Лондондағы Королева Мэри университеті) диссертацияның алғашқы жобаларын қарастырып, түсініктеме бергені үшін; Доминик Вроутон (Quinn Emanuel) және Джером Лехухер (Squire Patton Boggs) мәтінді қарау/жетілдіргені үшін; Жатқанбаева А.Е. (Конституциялық Сот) қолдауы үшін; Сүлейменовке М.К., Ильясоваға К.М., Қазиеваға Г.Т. рецензиялар үшін; құнды пікірлері үшін Ешниязовқа Н.С. (KAZGUU), Қалиеваға Э. (Жоғарғы Сот) және Баймұратқа С. (KAZGUU); Авторға осы жолда көмектесіп, қолдау көрсеткен Ибрашевқа Д.Б., Вайсовке Д.М., Рыжковаға Е.А., Мұхитдиновқа А.Н., Мүсіреповке К., Алтынбековаға Ә. (KAZGUU), Әбірбекке С. алғыс айтады.

Қорытындылай келе, автор түсіністік танытып, сенім білдіріп, шыдамдылық танытып, қолдау көрсеткен отбасы мүшелеріне (әсіресе марқұм анасы Светлана Зейноллақызына) алғысын білдіреді.